

Leweni iVola

- 2 Cau ni Edita
- 3 Na cau mai vua na iLiuliu ni Bose Levu Vakaturaga
- 7 Dola ni Bose Levu Vakaturaga
- 9 Na nodra vosa na Minisita ni Veikavakaitaukei
- 12 Marautaki na Nadonumai Holdings Ltd
- 13 Na veisiko e Kadavu
- 15 Vuli ni nodra taqomaki na marama
- 17 Waigaga ni veivakamatenitaki
- 19 Bose ni Yasana o Cakaudrove
- 21 Bose ni Yasana o Ra
- 22 Vuku Vanua se vuku vakaitaukei

Na Mata

Na iTukutuku mai na Matabose ni Veika Vakaitaukei

Veveueri - Evereli: 2023 - 2024

Ni sa bula vinaka saka tale na turaga kei na marama bale ena vuku ni veiliutaki vakavanua ena noda vanua ka cavuti talega na veikidavaki vei kemuni na dau vakamura na tabaivola saka oqo.

Esa laurai votu mai na veisau eda sa lako curuma tiko ena gauna oqo ena noda vanua.

E dua na tikina bibi sara oya na kena sa mai dabe tale na Bose Levu Vakaturaga ka ra boseka kina na noda vei Turaga Bale mai na veiyasana.

Ena noda Na Mata oqo eda na bulagoci kina eso na veika ea cauraka na iliuliu vou ni Bose Levu Vakaturaga o Ratu Viliame Seruvakula ena vuku ni veika era a veitalanoataka ena bose ka vakayacori e Deuba ena itekivu ni yabaki oqo.

Na imatai ni pepa ka mai veitalanoataka e dua e bibi sara baleta e tiko kina Dodonu ni Kawa iTaukei ni Vanua e Vuravura. E gole mai na lewa oqo mai na Matabose levu kei Vuravura ka vakatokai vakaperetania na United Nations Declaration of the Rights of the Indigineous People ka vakalekaleka taki tiko me UNDRIP.

Na Vakaqacotaki ni iTovo kei na iVakarau -Oqo e dua tale na ulutaga ka ra veitalanoa ka kauwai sara kina na lewe ni bose sa ikoya na kena vakaqacotaki na iTovo kei na iVakarau na noda na iTaukei. Ra tokona na lewe ni bose na kena vakaqacotaki na itovo kei na ivakaru vakaiTaukei kei ira na wekada na Rotuma.

E tiki tale ni ulutaga ni veivosaki na iTovo vakavanua kei na bula sautu. Era veitalanoa ena ulutaga oqo ena kauwai ni sa veitalanoataka tiko na dravudravua ena keda maliwa na iTaukei.

E vakadeitaka talega na Bose Levu Vakaturaga na kena bibi ni tarai cake na vanua kei nai tavi ni tabacakacaka ni vuli. Oqo na vuna ea tiki ni veivosaki koronivuli na Vulinituraga. Era a tauyavutaka na Bose Levu Vakaturaga, ka ra mani lai vakasobuduru sara kina na Turaga talai sa bale o Ratu Sukuna, mai na vanua sa davo toka kina na koronivuli ena gauna nikua.

E kena ikuri tiko eso nai tukutuku mai na vei matabose ni yasana ka sa vakayacori tiko mai ena loma ni yabaki oqo ka wili kina o Cakaudrove ka vakayacori mai Somosomo e Taveuni kei na Bose ni Yasana o Ra.

Eda na bulagoci talega ena nodrau cau na Turaga na Minista ni Veikavakaitaukei, Tovo kei na iYau Mareqeti, Ifereimi Vasu ena dola ni Palimedi ena yabaki oqo.

Sa vakanuinui vinaka tiko yani na nomuni Tabacakacaka iTaukei ni da cuqena tiko na kena taraicake tiko na noda veikoro kei na veitikitiko ka ra na maroroi ka taqomaki tiko na marama kei ira na itabagone ena gauna bolebole eda sa lako curuma tiko oqo.

Ni kalougata tiko.

Na cau mai vua na iLiuliu ni Bose Levu Vakaturaga

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Ratu Viliame Seruvakula.

Koro: Nasautoka

Tikina: Nasautoka.

Yasana: Tailevu.

Cakacaka: Tekivu vei qaravi ena Carpenters vaka Management Cadet, tomani na cakacaka e Monasavu kei Vaturu. Lewena na Mataivalu ni Viti me 20 na yabaki ka 5 na yabaki na Mataivalu ni Niu Siladi.

Tomana sara na vei qaravi ena Matabose kei Vuravura ena loma ni 18 na yabaki.

Era a digitaki me ra iLiuliu ni Bose Levu Vakaturaga ni oti na nodra vakatutu na Turaga Bale na Vunivalu mai Bau, Ratu Apenisa Cakobau me sa vakaturi cake na yacadra mai na vanua o Kubuna.

Ratou a vakatutu taki cake na yacadra o Turaga na Taukei Navo, Ratu Meli Sakuru mai na matanitu o Burebasaga kei Ratu Jone Lalabalavu mai Cakaudrove, ena vuku ni matanitu o Tovata.

Na iliuliu ni Bose

Ni oti na veidigidigi sa ma ni gole na madigi i Kubuna ka mani au mai kacivi kina meu laki tawana na idabedabe sa vakalala toka na Turaga na iTalai na Minista ni iTaukei.

Tekivu taumada na bose na kena vakadeitaki na itukutuku ni bose ka vakayacori taumada mai Bau.

Ka au sa qai mai tekivu vakaraica kina vakalailai ka vakadikeva kina na ituvaki ni bose ka ni se qai matai ni gauna meu lewena kina.

A dau lewena tu na noqu turaga itubutubu, na vica na yabaki ni bera ni mai cegu.

“Oti sa qai mai vakadeitaki na itukutuku ni bose ka mai dikevi talega e vica na ulutaga ka vure mai kina ka vakamacala kina na Vunivola Tudei ni Tabacakacaka iTaukei ni bera ni keimami qai ladeva yani na pepa kei na veilutaga me veitalanaoataki mai vei ira na Turaga kei na Marama bale ena siga oya.

Era a tiko tale talega na nodra vulagi na Turaga Bale na Vunivalu, mai vanua ni vei o balabalavu na vuvale vaka Tui mai Maori, na vuvale vaka Tui mai Samoa na mata mai Tonga kei na veiliutaki vakavanua talega mai Hawaii ena gauna ni veikidavaki vakavanua.

UNDRIP

Na imatai ni pepa ka mai veitalanoataki e dua na pepa bibi sara e baleta tiko na Dodonu ni Kawa iTaukei ni Vanua e Vuravura. E gole mai na lewa oqo mai na Matabose levu kei Vuravura ka vakatokai vakaperetania na United Nations Declaration of the Rights of the Indigeneous People ka vakalekaleka taki tiko me UNDRIP.

Via balavu na kena veitalanoataki ia ni mai cava sa ra duavata na Turaga kei na Marama bale me sa tauravaki na ituvatuva ni Matanitu ena vuku ni UNDRIP.

Sa qai mai vakadeitaki ena Bose Levu Vakaturaga ka digitaki e dua na kena komiti ena kena qaravi na ulutaga oqo. Na komiti ni lawa kei na veiliutaki matau ena qai taba ena pepa vei ira era gadreva mera na lewena ka soli vakasama ena kena cakacakataki ka na soli vakasala kina na Tabacakacaka iTaukei.

E ulutuga bibi sara toka ka ra sa raica na lewe ni bese ni levu sara na lawa e sa mai vakamalumalumutaki me baleta keda na iTaukei oqo me vaka na kena vakayagataki na noda iyaubula, ka sa mai vakaturi eso na lawa ka sa kautani vei keda eso na galala ka dau tu vei keda, qo me vaka na noda vosa ka sa vakatabui na kena vakayagataki ena Bose Lawa.

Io era sa duavata kina na noda Turaga kei na Marama ena kena digitaki edua na komiti ena vuku ni ulutaga oqo.

Vakaqacacotaki ni Tovo kei na iVakarau

Dua tale na ulutaga kara veitalanoa ka ra kauwai sara kina na lewe ni bese sa ikoya na kena vakaqacacotaki ni iTovo kei na iVakarau noda na iTaukei.

Ra tokona na lewe ni bese na kena vakaqacacotaki na itovo kei na ivakaru vaka iTaukei kei ira na wekada mai Rotuma.

Ia ni laurai e levu nai tovo ka tiko kina na kauwai e koto ga na kena bula, na kena maroroi, na kena vakadeitaki, na kena cakacakataki e tiko ga ena vanua enai tikotiko ni veiliutaki vakavanua.

Sara mani tokona kina na lewe ni bese me kau lesu tale na ulutaga oqo ki na vanua me laki veivosakitaki ena Bose Vanua, Bose Vakoro, Bosa Vaka Mataqali, vaka iTokatoka ena tekivu saraga mai ena yavu sai koya na bula vaka vuvale.

Na usutu ni veilutaga kece oqo e yavu tikoga ena bula ni matavuvale. Ke daumaka tiko na kena maroroi na

bula ni veitalanoa ena matavuvale, sa ikoya na vanua era sarava tiko kina na gone na itovo erau matana taka tiko nai tubutubu ka vanua era vuli tiko mai kina na gone. Sa da rogoca sara tiko nikua na levu ni lawa sa basuki, na waigaga, na itovo, na levu ni itaukei ka ra sa curu tu ivaleniveivesu.

Na vanua meda raica lesu na vanua e tekivu mai kina sa ikoya na matavuvale. Kevaka mera tuberi na keda isosomi ena loma ni vuvale, ena vosa e tau mai veirau na itubutubu, na itovo eda vakaraitaka na veiwekani, loma ni mataqali sa ikoya oya na vanua e na maroroi kina na noda itovo. Sa vakaturi me dua na komiti mena qai raica na tikina oqo, ka na qai taba ena pepa.

Ka ra vakaraitaka mai na nodra gagadre kevaka era via lewena na mata komiti oqo.

Tovo vakavanua kei na bula sautu.

Era veitalanoa ena ulutaga oqo na lewenibose ena kauwai ni sa veitalanoataki tiko na dravudravua eda sota kaya tiko na iTaukei.

Qai laurai vatakaya na noda itovo kei na kena kemaroroi na vei oga eda dau qarava me vaka na vakamau, somate, sucu ni gone.

Oqo e dua na ulutaga eda sa dau veitalanoa taka sara tiko mai vakabalavu.

So na vanua era sa visautaka ka ra sa moica vakalailai na kena idavodavo, ia sa ra tokona na lewe ni bese me na kau lesu tale kina vanua me ra lewa na vanua, me ra qai lewa na itaukei ni soqo kei ira na veiliutaki ena veivanua.

Ia kevaka eda sa raica ni sa rawa ni vakayacori oqo me vaka ena gauna ni Covid-19, ea sega ni mai vakamuri kina eso na itovo oya.

Sa dolavi na kena katuba, ia me vaka era sa vakatulewa kina na lewe ni bose ma ra qai lewa ga na Turaga ni Vanua kei ira na iTaukei ni soqo.

Vulinituraga.

E vakadeitaka na Bose Levu Vakaturaga na kena bibi ni tarai cake na vanua kei nai tavi bibi ni Tabacakacaka ni Vuli.

Na koronivuli na Vulinituraga era a tauyavutaka na Bose Levu Vakaturaga, ka ra mani lai vakasobuduru sara kina na Turaga talai sa bale o Ratu Sukuna, mai na vanua sa davo toka kina na koronivuli ena gauna nikua.

A tauyavu na koronivuli oqo me nodra koronivuli na Turaga, era dau laki vakarautaki mai kea na sausauvou ena veiliutaki vakavanua me ra laki vakarautaki mai kina.

Ia sa toso na gauna sa dola raraba ka sa ra laki vuli mai kina e vuqa sara dua na iwase levu ni turaga vaka talega kina e vica na marama ka ra mai veiliutaki ena noda vanua lomani o Viti, me vaka na iLiulu ni noda Matanitu ena siga nikua.

Ia sa mai laurai ni sa mai luluqa sara vakalevu na itovo edau kilai tani kina na veivakarautaki mai na Koronivuli mai na Matavatuou ka sa tiko kina kauwai ni Bose Levu Vakaturaga me sa kau lesu tale mai na Koronivuli oqo kina Bose Levu Vakaturaga me vaka taki Ratu Sukuna Memorial School, me rawa ni mai dikevi vakamatau na kena cicivaki na koronivuli oqo.

Oqo e oka kina o ira na lai qasevuli kina, lewe ni Board of Governors ka vaka talega kina na ituvatuva ni vuli se kena idavodavo me salavata kina kei nai naki taumada a tauyavu kina mera tuberi kina na I sausauvou kei Viti.

Na nodra vakarautaki, edua na gagadre e ratou raica mai na ilawalawa ka ratou a ilova na kena kau lesu mai na Bose Levu Vakaturaga oya mera vuli na noda veiliutaki.

Me ra vuli, mera vuli vinaka, sai koya dua na tikina oqo e sala vata kei na nodra vakanananu na turaga kei na marama bale kei Viti na kena vakalesui na koronivui me laki vakarautaki tale mada vaka vinaka.

E vakaraitaki talega mai ena kena gadrevi me vakalesui tale mada mai e dua porokaramu e dau tu

ena Tabacakacaka iTaukei sa ikoya na Cadet. Au kila ni vica na turaga ra tiko ena gauna oqo me vaka taka na Turaga Na Peresitedi ni noda Vanua, Tui Macuata na iTaukei Bolatagane era a muria na sala oqo ka vaka talega kina e vica na turaga ra sa mai veiliutaki tu e noda vanua ena siga nikua era a lako curuma na vuli oqo ena Tabacakacaka iTaukei.

Na vuli oqo era vakarautaki kina vaka vinaka ena itovo kei na vakarau ni veiliutaki na gauna mera yacova kina na nodra gauna ni veiliutaki.

Sa mani tokona na Bose Levu Vakaturaga me sa sainitaki e dua na veidinadinati ena Tabacakacaka iTaukei kei na Mataivalu ena veituberi oqo.

Veika tale eso.

E ra vaka macala vaka lailai na iLiulu ni Matabose ni Gele Maroroi ni noda ni vanua ena kena dikevi na ALTA kei na TLTA ka sa tokona na Bose Levu Vakaturaga na kena dikevi tale na Minig Act kei na kena vakayagataki na vosa vakalawa era umani tiko kina, ka sa vakaraitaka na Vunilawa nisa dikevi tiko ena gauna nikua.

Era vakamacala talega na iLiulu ni iTaukei Trust me baleta na Valenibose Levu Vakaturaga ena vakacalaka ka mai yaco, e mai kama, ka sa cakacaka tale tiko kina e dua na kabani ena kena tarai cake na valenibose.

Sa tokona talega na Bose Levu Vakaturaga me tiko ena loma ni valenibose na rumu ni vakadewa, ka me ra na mai vakayagataka eso kera sureti mai mera mai vosa ena lomani Bose Levu Vakaturaga, kara sa tiko na daunivakadewa mera rawa ni kila na lewenibose na vosa e vakayagataki tiko.

Na bose ka tarava keitou sa na sasaga sara vakaukauwa me sa na laveti cake na tikina oya ka sa tiko e dua me vakavakadewa ka meratou sa veitalanoa vakadodonu saraga kei koya e vakamacala tiko.

Sa vakadonuya talega na Bose Levu Vakaturaga me sa qarava na Tabacakacaka iTaukei na kena vakalesui mai na Sikolasivi ni Tabacakacaka iTaukei, eda kila ni sa mai tarovi ka sa mai dolavi kina e dua na idavodavo vou na TELS.

Ia oqo esa duavata kina na Bose Levu Vakaturaga me vakalesui na sikolasivi ni Tabacakacaka iTaukei.

Sa mai vakatoka oya na veitalanoa ni mai cava na Bose Levu Vakaturaga ena siga rua ni Bose mai Deuba, oya e vica na ulutaga au vakabauta ni ra dodonu mera bulagoci kina na wekada.

Ni bera ni tekivu na bose, keitou a tarogi na tolu na yaca ka vakaturi se evei na vanua me keitou vakagolea kina na Bose Levu Vakaturaga.

Au mani vakaraitaka ni'u gadreva me na vakagalalataki na polilitiki mai na Bose Levu Vakaturaga.

Au a se toka mai na keba ni Mataivalu au a donuya e vica na Bose Levu Vakaturaga ka vakayacori ekea ni oti na vuaviri, au raica votu kina na kena dau gole yani

na ulutaga vaka politiki me soli vei ira na Turaga me ra vakatulewa kina, na noqu rai ena veigauna kece sara ni Turaga ka tiko e cake ka tiko e ra na politiki.

Sega ni nona itavi na Turaga me vakaitavi taki koya ena politiki.

Na vanua era vakaitavi taki ira kina na lewe ni vanua oya, ia ni kau yani sa yali kina na bula galala vaka lewenivanua ka sa laki dreti sobu mai kina na itikotiko vakaturaga me sa mai mua vata kei na politiki ka na gauna oya sa sega ni tu vakaikoya se tu duadua na itikotiko vakaturaga kasa mai yali ena loma ni politiki. Ni yali nai tikotiko vakaturaga e dau baya na tiko vakavanua, ni sega ni tudei tiko na itikotiko vakaturaga.

Ka au a vakaraitaka ena siga koya ke mani donui au na madigi au na gadreva na itosotoso vou ni Bose Levu Vakaturaga me galala mai na veika vaka politiki.

Na politiki e tikoga na vanua e ciciva, ka au vakavinavinaka kina ni au qai mai raica ena nisa caka na lawa vakaturi sa davo rawa tiko kina kevaka e dua e via mai lewena na Bose Levu Vakaturaga me vakagalalataki koya mada mai ena veika vakapolitiki.

Me tu galala na Bose Levu Vakaturaga. Vinaka saka vakalevu.

Dola ni Bose Levu Vakaturaga

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

“E dodonu mo ni nodra Turaga kece na lewenivanua.”

Oqo na mala ni vosa a cavuta na Turaga na iliuliu ni Matanitu o Hon. Sitiveni Ligamamada Rabuka ena nodra dolava na Bose Levu Vakaturaga, siga rua ka vakayacori ena Yatu Lau Lagoon Resort e Deuba ena ika28-29 ni Veverueri ni 2024.

Oqo sa ikarua ni Bose Levu Vakaturaga me vakayacori, ia oqo e sa qai kena imatai ni oti na kena vakadavori vakamatau na lawa ka virikotora.

E vakaraitaka o Rabuka na nona gagadre kina Bose Levu Vakaturaga, ni vinakata mai vuni yalona me vanua sautu o Viti ka ivakatakilakila ni nuinui vinaka kina Vuravura.

E tomana ka kerea mera vakayagataka na nodra kilaka, vuku kei nodra kei na nodra itutu me rawa kina na veika vinaka vei keda kece na lewenivanua.

“Kevaka o ni rawa ni vukea na Matanitu ena kena raici eso na dusidusi ni kena vakalailaitaki na dravudravua ka tubu na bula sautu ena loma ni noda dui veitikitiko, o ni sa na ivakaraitaki ni veiliutaki vinaka ena dua na Viti vou.

“Eda mai sota nikua, sega ni baleta meda mai marautaka na kena sa vakalesui mai na Bose Levu Vakaturaga, ia meda mai biuta vata e dua na sala meda muria ka wasea ena veisiga ni mataka,” e kaya o Rabuka.

E tomana ka kaya ni Bose Levu Vakaturaga e dua na cina ni veiliutaki, veivakasalataki kei na veivakaduavataki ka vakatakilakila ni noda itovo kei na noda tatadra ena veisiga sa tu e matada.

E kaya talega ni Bose Levu Vakaturaga esa toso tiko kei na gauna, ka dodonu meda vuli tiko mai ena veigauna sa oti, me da kakua ni sotava tale na veika cala eda sotava ena gauna sa oti.

“Ena siga nikua eda sa raica na rarama kei na dua drauniveva ka sa itekitekivu vou ni talanoa ni noda vanua, eda sa tu oqo ena dua na basoga ni sala ni noda ilakolako makawa kei na noda inuinui ena noda veisiga ni mataka,” e kaya o Rabuka.

E veivakananumi talega o Rabuka mera kakua ni guilecava na lewe ni bose ni veiliutaki vinaka kei noda tiko vinaka na iTaukei e usutu tiko ni Bose Levu Vakaturaga ka salavata kei na bula veisaututaki ena keda maliwa me ivakadei tiko ni noda toso.

Era veivakadeitaki talega ni sa na salamuria tiko na Bose Levu Vakaturaga na veika e vakaturi mai ena kena a ilovi lesu na matabose mai vei iratou na kena dau ka ratou a vakaitavi kina ena yabaki e 2023.

E tomana na nona vosa o Rabuka ka vakadewataka talega vei ira na noda turaga kei na marama bale na nona tatadra ena vuku ni veiwekani vaka Matanitu ena noda Pasifika.

E kaya ni sa dodonu meda duavata ena kena kacivaki ni noda wasa pasivika e wasawasa ni veisaututaki ka uto ni noda bula na veivanuyanu era cokoti vata kina.

Na noda veivanuyanu oqo esa tu mei vakadinadina bula ka kaukauwa ena noda veiwekani.

Era a tiko talega ena dola ni Bose Levu Vakaturaga na vuvale vaka Tui mai Maori Mai Maori o Tuheitia, na luvedra, na Raluve o Te Puhi Ariki Nga Wai Hono, ka vaka kina na vuvale vaka Tui mai Samoa o Tui Atua

Tupiuva Tamasese Efi.

Eratou a tiko ena dela ni nodra veisureti na Turaga Bale na Vunivalu, O Ratu Apenisa Cakobau.

**Na nodra vosa na Minisita ni Veika Vakaitaukei,
Tovo kei na iYau Mareqeti
Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei**

Na nodra vosa na Minisita ni Veikavaka iTaukei, Tovo kei na iYau Mareqeti, Hon. Ifereimi Vasu ena dola ni Palimedi ena yabaki oqo, 2024.

Turaga na speaker au taura na gauna vinaka oqo, meu cavuta na vakavinavinaka vei ira na turaga na Peresitedi ni noda vanua Ratu Wiliame Maivalili Katonivere, ena vuku ni vosa vaka-tama ni vei vakadeitaki era mai dolava kina na noda paledi ena yabaki vou ni vei qaravi oqo.

Na nodra vosa e vei bole ka vei vakauqeti ni da rogoca, e bucina na noda duavata vaka leweni vanua e Viti ka tokona na noda toso ki liu.

Ena nodra vosa era vakabibi taka tiko na turaga na Peresitedi, ni sa bibi na kena vaka-gagata taki na vei qaravi ena yavu ni veilituaki vinaka kei na bula vinaka ni kawa itaukei, ia sa bibi na kena tu-taki na cakacaka ni noda bula veilomani kei na vei-vakasaututaki ena keda maliwa vaka duidui kawa tamata.

Turaga na speaker, ena tolu na vula sa oti, ea mai vakadaberi lesu tale vaka lawa na Bose Levu Vakaturaga. Ena nodra mai dolava na nai liuiu ni matanitu na bosa vakaturaga sa oti, era vakadeitaka kina na rai ni matanitu ena vuku ni bosa levu vakaturaga.

Kara vakaraitaka na bibi ni nodra rogoci ka maroroi na lewe ni vanua kece sara e noda vanua mena rawa ni basika kina na bula sautu kei na vei lomani.

Ia na bula sautu kei na veilomani, ena totoka sara kevaka e maroroi, rokovi ka dokai na noda itovo kei nai vakarau eda kilai tani kina nai itaukei, na kena vakadinadinataki ka vakadodonu taki na vei ka eso ka sega tu ni caka

vakasavasava me baleti keda.

Oqo na dina levu ka mosimosi, ia sa dodonu me veitalanoataki na Tabacakacaka iTaukei sa dei matua ena kena vakasavasavataki ka vakadodonutaki na veika oqo, ka tuvai oti eso nai tuvatuva me na rawa ni qaravi kina.

Au via vakaraitaka talega eka ni sa mai digitaki oti na Chairman vou ni Bose Levu Vakaturaga.

Na bula sautu kei na veilomani ena qai rawa ga kevaka e laveti cake na rawa ka vakailavo kei na bula sautu ni kawa itaukei. Ena noqu a sikova tiko na vei yasana e Viti ena yabaki sa oti, au sa raica na bolebole ni sasaga ni kena curumi yani na buturara ni veiliutaki, vuli, na vakasaqarai ni vurevure ni bula kei kena vei vakatoroicaketaki ena vei koro vakaviti.

Me vakavotukanataki na igu ni sasaga oqo, sa tuvana na Tabacakacaka iTaukei e vica nai tuvatuva me na rawa ni yacovi kina.

Na laveti cake ni rawa ka vakailavo ni kawa itaukei esa rui ka bibi ena kena qaravi na veikatoroicaketaki raraba ni noda vanua ko viti.

Ena loma ni tuvatuva vou ka vakatokai na solesolevaki framework, sa tekivu meratou sa taura eso na cavuikalawa lelevu na vei tabana kece vaka itaukei ena nodra vukei na noda lewe ni vanua.

Sa mai tauyavutaka na Matabose ni Qele Maroroi e va na ituvatuva vovou me ra vukei kina nai itaukei ni qele.

1. Sa tauyavu na tobu ni yau ni veivakatoroicaketaki ni itaukei se na Taukei Development Fund.
2. Sa mai tauyavu talega na tobu ni yau ni itaukei se iTaukei Wealth Fund.
3. Esa tauyavu talega na tabana ni nodra vukei na itaukei ni qele ena vuravura ni saravanaua se eco-tourism.
4. Esa tauyavutaki vakatabakidua e dua na tabana ka vakatokai na Land Services and Land Development Unit ka qarava na kena vakatoroicake na noda qele.

Sa mai vakalesui tale na nodra ivotavota na Turaga iTaukei, Turaga ni Yavusa, Turaga ni Mataqali. Sa dua nai tavi levu era qarava ena kena colati nai tavi ni vanua, lotu kei na matanitu, ka sai ira oqo era dau rai cake kina na lewe ni vanua ena nodra liutaki, vei vakasalataki ena kena colati nai tavi.

Sa bibi kina mera liga kaukauwa tu ena kena sotavi na vei colavola duidui e sotavi ena bula vaka vanua.

Na noda tabana ni iyau maroroi ni itaukei se na iTaukei Trust Fund sa toso ena nodra vukei eso na noda itaukei era sa ciciva yani na vakaduri bisinisi.

Nai naki ni vei qaravi oqo mena rawa ni vakarautaki ira mera veisemati vinaka kei ira na vei baqe lelevu se tabana ni vaka tubui ilavo ena nodra vukei vakabisinisi.

Na kabani ni vakatubu ilavo ni itaukei se na Fijian Holdings Limited sa mai dolava talega edua na katuba vou, oqo ena nodratou sa rawa ni cakacakavata kei ira na vei itaukei ni qele ena nodra vukei vakailavo ena tauyavutaki ni nodra bisinisi.

Sa mai vaka ilavo taka talega na matanitu na vakadidike ni kena qaravi na bisinisi lalai kei na kena vakailavotaki na tabana ni yau bula ni noda vanua. (msme ,resource base funding) na cakacaka oqo sa na rawa kina vua na baqe na Merchant Finance, me cicivaka eso nai tuvatuva ni nodra rawa ni vukei vaka ilavo nai itaukei ni qele ena kena cakacaka taki na nodra qele kei nai yau bula me sa rawa ni ra cicivaka vaka bisinisi.

Edua tale nai tuvatuva levu sa mai qaravi oti sai koya na kena cicivaki na nodra veivosaki na itaukei ni yau bula kei ira na cicivaka tiko na makete ni vei voli ka vaka kina na vei tabana era vei qaravi ena yalava ni bisinisi. E vaka tokai na sota oqo me Resource Owners Forum.

E tekivu nai tuvatuva oqo ena yabaki sa oti ena neitou tovolea me keitou rogoca ka kila na cava sara mada e

vakatatao tiko e na nodra toso nai itaukei ni yau bula. Sa vukei keitou sara vakalevu ni rawa me keitou biuta eso nai tuvatuva lelevu me basuka yani na ilati ni dravudravua vei ira nai itaukei ni yau bula.

E sa qaravi tale tiko na gauna oqo na veitalanoa kei iratou na Tabacakacaka ni Teitei, kei ira na so na kabani ni bisinisi ena kena tauyavutaki edua nai qaqi ni tavioka, starch e Viti.

Ke sa na rawa oqo, e sana dua sara nai vurevure levu ni kena volitaki na tavioka vei ira na noda.

Sa qaravi vakavinaka tale tikoga na veivosaki kei iratou na baqe ni veivaka-toroi-caketaki se FDB ena nodra vukei na vei kabani ni yasana.

Sa neitou tatadra ni yaco na gauna meda na veivuke vakalevu nai itaukei ena kena vukei na bula vaka i lavo ni noda vanua.

E dua tale nai tuvatuva levu keitou na qarava vakabibi ena yabaki oqo sai koya na kena tomani na kena tarai cake na vuli ni itaukei.

Na koronivuli e Nadave se Centre for Appropriate Technology and Development, esa ciciva tale edua nai vakatagedegede vou, oqo ena kena vauca vata na vuli tara kei na kena sotavi na draki veisau se green tvet, na porakaramu ni vuli oqo ena okati kina na vuli ni teitei, buli i yaya, tara vale, gacagaca ni veitosoyaki kei na vuli ni vakavure livaliva ka sega ni vakayagataki kina na kasi kei na waiwai se renewable energy.

Sa veisemati tale tiko na koronivuli e Nadave kei iratou na Australian Pacific Training Coalition ena nodra vuli tara na kena gone.

Au cavuta talega na vakavinavinaka levu ki vua na matanitu ko Javani ena vuku ni kena mai tarai vou tale edua na vale ni vuli vou kei na nodra bure na gonevuli.

Sa mai vaka rabailevu taki na vei qaravi ni Tabana ni Sovea ni Veitarogi Vanua.

Me tara talega yani o ria era gadreva na veivuke ni sovea ena vuku ni veivakatoroi cake taki ni nodra qele.

Sa tosoi tale tikoga na paro-karamu ni iTaukei Land Development Grant.

Ena gauna oqo keitou sa raica lesu tiko na veidinadinati me baleta na kenai sau era na volitaki kina na vei tiki ni qele yadudua.

Esa na cakacakataki ena yabaki oqo nai tuvatuva ni kena vaka matana taki ena noda vanua na United Nations Declaration on the Rights of indigenous People se UNDRIP ena ruku ni tuvatuva oqo, e na laurai na kena cakacaka taki e Viti na veika e tuvai tu ena loma ni UNDRIP convention.

Keitou na qarava na veitalanoa kei ira kece na vei tabana kei na vei soqosoqo ena kena qaravi na cakacaka oqo, ka vakabibi na kena laurai me veirogoci na sasaga oqo kei na nodra vei tabana.

Ena qaravi talega ena yabaki oqo na kena vakaqacaco taki na Veiliutaki Vakavanua kei na nodra qaravi na noda lewe ni vanua.

Na veiliutaki vakavanua e sa yacova tu oqo edua nai lesu ni sala bolebole, ka sa dodonu meda muria nai vakasala ni noda kalou, sai koya meda raica lesu na noda ilakolako makawa ka taroga ivei na sala meda na muri kina.

Na yavu ni rai oqo era sa dabe kina na lewe ni Bose Levu Vakaturaga ena nodra vakadonuya na ituvatuva vou ni kena vaqacacotaki na nodra vakarautaki na noda isausau vou ni veiliutaki vakaturaga, ka mena tekivu saraga ena nodra sa susugi ni ra sa lailai me yacova sara ni ra cabeta na nodra gauna ni veilitauki.

Na Tabacakacaka iTaukei ena cakacaka vakavoleka kei na tabacakacaka ni vuli, me raici na kena veisemati na veivakavulici vakavanua kei na nai tuvatuva vaka vuli se formal education.

Keitou sana cakacaka vata kei na Mataivalu ni noda vanua ena nodra curuma edua nai tuvatuva ni Cadet training ena nodra lai vakarautaki vaka ivalu ena buturara ni veiliutaki.

E dua tale nai tuvatuva levu sai koya na kena vakaqacaco taki na bula vakoro kei na kena vakatoroicaketaki. E caka oqo me sotava na kena sa tubu cake tikoga na cakacaka ni basu lawa, na vakayagataki ni wai gaga ni vei vakamatani taki kei na nodra vakalolomataki na marama kei na gone.

Ena loma ni yabaki oqo ni na oti na neitou kerea na vei vakadonui ni Bose Levu Vakaturaga, keitou na biuta lesu mai ki na bosa yaco na lawa sau ni bula vaka koro se village bi-laws.

Edua tale na ituvatuva levu ni kena vakavinaka taki na noda bula vaka koro, sai koya na kena sa kau lesu tale mai na Village Improvement Scheme ka sa mai tekivu oti ena yabaki sa oti.

Nai tuvatuva oqo e qarava e tolu na tabana:

- (a) na vakarairai vinaka taki ni koro
- (b) na vakavinakataki ni vale lailai, vale ni sili kei na wai ni gunu.
- (c) kei na kena vaka vinaka taki nai drodro ni cagi.

Ena Tiseba ni 2023, e a veisiko kina edua nai lawalawa kara lewe ni Bose Levu Vakaturaga ki na matanitu ko China, era a lako mera lai raica nai walewale ni nona valuta na matanitu ko China na bula dravudravua ena loma ni nodra vei yasana.

Era a suka lesu mai nai lakolako ni veisiko oqo kei na vei ka eso esa vulici rawa ka vakabauti rawa ni mai vaka dada-muri e Viti.

Ena nodra veivakadonui na Bose Levu Vakaturaga ena bosa sa oti, esa vakaturi me na vakatovototaki na veika e vulici mai China ena loma ni yasana ko Rewa ena yabaki oqo.

Au via cavuta eke na vakavinavina levu ki na matanitu ko China ena kena vakailavotaki na veisiko oqo.

Cavuti talega na vaka vinavinaka kia veiliutaki vaka vanua, na liga ni vei qaravi ni yasana kei na ivakalesilesi ni vei tabana ena Tabacakacaka iTaukei kena qaravi tiko mai nai tavi.

Meu tinia, na vei vosa eso au sa mai cavuta oti ena loma ni vale cecere oqo, e sega walega ni tukuna tiko noda tatadra vata vaka kawa tamata, sa dusia talega na noda sa tu vakarau meda veitokoni taka na tarai ni noda vanua lomani ko Viti kei ira kece sara era lewena.

Me da tu taka na veilomani vakamata tamata kei na kena sasaga taki na bula vinaka vaka ilavo ni noda vanua.

Ka vakabibi na noda vakaliuca tiko na kalou na yalo tabu ena noda ilakolako.

Au vakabauta ni oqo na gaunisala ena kauta mai na bula sautu kei na marau.

Sa dodonu meda bolea na vei dredre eda lako curuma tiko, ka toso ki liu.

E sana tovolea me vakavinaka taka na nona vei qaravi na Tabacakacaka iTaukei me na rawa ni da biuta koto mai edua na viti vinaka era na marautaka na noda kawa ena vei siga ni mataka.

Vinaka saka vakalevu.

Marautaki na Nadonumai Holdings Ltd

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

E sega ni dua na ka e dredre kevaka eda sasaga mai na vuni yaloda meda yacova na tuvuka ni rawaka ena buturara ni bisinisi.

E dua na kabani vaka iTaukei esa vakaraitaka ni rawa talega ni dua na vanua eda rawa ni da rawaka vaka iyau mai kina nai iTaukei na Nadonumai Holdings Limited, mai na koro o Suvavou, ena yasana o Rewa.

Ena yabaki oqo e ratou a mai marautaka kina na nodratou soqo ni yabaki ruasagavulu ka lima ni yabaki ni kena mai tauyavu ka sa vakavotukana tiko ena gauna oqo.

Na soqo oqo ea kena vulagi dokai kina na Minisita ni Qele kei na iYaubula o Filimoni Vosarogo Na soqo oqo ea vakayacori ena otela levu na Grand Pacific Hotel e Suva.

E vakaraitaka na kabani oqo ni sa rawa ni tu vakaikoya ena buturara ni veiqati vinaka vakacicivaki ni bisinisi ka sa dua sara na vanua vinaka ena veika vakailavo eratou sa dabe tiko kina ena gauna oqo.

Na bisinisi ni iTaukei oqo eratou sa cicivaka tiko ena gauna oqo na nodratou vale ke dabe donu tu e lomai Suva na Suvavou House.

E vakaraitaka na Minista ni Qele kei na iYau Bula o Filimoni Vosarogo ni sa tiko talega na iTuvatuva ni kena vakatetei yani na sasaga vakabisinisi oqo ena kena

taraicake tale e dua na nodratou vale vou ena daku ni Suvavou House ka tiko na kena isau vakailavo ena \$20 vakacaca na milioni.

E tomana ka kaya ni sa ivakaraitaki vinaka sara na veiliutaki ena kabani oqo ka sa tiko me dusidusi vei keda na kawa iTaukei na nodratou sa kakavaki tiko na kabani oqo ki na veibasoga tale ni toso ena bula vaka bisinisi.

E kaya ni nodratou sasaga na veiliutaki oqo esa tosoya kina na rawaka vaka bisinisi ka sa tiko mei vakaraitaki vinaka tiko ena veisasaga vaka bisinisi. E tomana ka kaya ni oqo esa vakaraitaka na sasaga ni Nadonumai Holdings ena kena vakarau tara tale tiko e dua na vale vou me ratou taukena.

Oqo e kaya o Vosarogo ni sa ivakaraitaki ni rawa na ka kevaka eda gadreva dina mai vuni yaloda meda rawata.

E tomana ka kaya ni nodratou rawaka na kabani oqo ena loma ni 25 na yabaki esa ivakaraitaki tiko vei keda na kawa iTaukei ni da rawata na cicivaki ni bisinisi vakaoqo.

E kaya talega o Vosarogo ni dei tiko na matanitu ena vei lawa ka tutaka na nodra vukei na itabagone kei na kawa itaukei raraba ena nodra sasaga ena kena tauyavu na nodra bisinisi ka na vukea vakalevu na veivakatorocaketaki ena noda vanua.

Na veisiko e Kadavu Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Veitalevi na Minisita ni Veika Vakaitaukei ena Yasana ko Kadavu.

Sa cavukalawa na Vuvale Levu ni Tabacakacaka iTaukei na kena vamatanataki na Solesolevaki Framework ka ra veitalevi kina na Minisita ni Veika Vakaitaukei Hon Ifereimi Vasu ena Yasana ko Kadavu kei ira na matailawalawa ni veiliutaki ni Tabacakacaka iTaukei.

Ena Vukelulu na ika 8 ni Me era veisiko voli ena Vanua o Namanusa e Ravitaki na Turaga Minisita ka veitataunaki na bibi ni kena maroroi kei na tarai cake ni Matavuvale. Sa veisau na gauna kei na veika sa tarai Viti mai sa lailai na veitalanoa vakamatavuvale.

Era tomana ni soqoni ni veika ka kece qo ena noda vakadeitaki na Vanua me rawa ni vakasulumi na Vanua ena kena itovo, qele, yau kei na kena kawa tamata.

Na nomuni Matavuvale ni Tabacakacaka sa solevaka tiko na kena tarai cake noda rawa ka kei na maroroi yau me rawa ni Rawati na bula sautu kei na tiko vinaka.

Era veitomani voli na ilakolako qo na Liuliu ni Veitarogi Vanua, Matabose ni Veika Vakaitaukei, Matabose ni Qele Maroroi, Fijian Holdings Unit Trust, Tabana ni Lawa, Tabana ni Veilakoyaki ena Vanua Mamaca, Tabana ni Teitei, Tabana ni Veikau kei na Tabana ni Qoliqoli.

Vunisea

Na vanua, e vakararavi tiko mai ena noda veiqaravi kei na vakatulewa eda vakayacora ena veisiga ena vuku ni noda veiqaravi. Ena gadrevi kina na noda cakacaka vata na veitabana eda tiko rawa ena siga edai. Kemuni na ivakalesilesi, qo na noda itavi me da colata na kena ivua”.

Na nodra mala ni vosa na Turaga Minisita ena nodra cavuta tiko na vakavinavinaka vei ira na ivakalesilesi ni Matanitu era veiqaravi voli e Vunisea.

Era veitataunaki talega na Turaga Talai na bibi ni kena maroroi na kei na liutaki vinaka ni Matavuvale.

Sa vanuinui ni Tabacakacaka iTaukei ni na vuavuai na veiqaravi ka vakauasivi na noda cakacaka vata me rawa ni taucoko na veiqaravi kina vanua.

Tikina o Naceva

E ra tomana tiko na nodra veitalevi na Minisita ni Veika Vakaitaukei ena Tikina o Naceva ena Koro o Jioma kei Dravuwalu ena Lotulevu na ika 9 ni Me.

Ena gauna oqo, sa cakacaka vata na Vuvale ni Tabacakacaka iTaukei me rawa ni semata na Veiliutaki Vakavanua, bula vakavanua, na Matavuvale kina bula vakailavo ni lewenivanua. Era veibolei na Turaga Minisita ena rawati ga qo kevaka e cakacaka vata na Lotu, Vanua kei na Matanitu.

Era tomana ni gadrevi kina na noda cakacaka vata kei na I vaka ituvatuva na veiqaravi me rawati na tiko vinaka kei na bula sautu.

Era tinia ni sa oti na gauna ni cakacaka duadua, qo na gauna meda cakacaka vata me rawa ni vaka-votukana. Drue kei Nalotu.

Ena Vakaraubuka na ika 10 Me e tomani tiko na nodra veitalevi na Turaga Minisita ena koro o Drue kei Nalotu.

Qo na isevu ni gauna ena nodra veiliutaki na Turaga Talai me vakarautaki kina ena dua na ituvatuva me umana vata na veiqaravi ni Vuvale Vakaitaukei.

Na ilakolako sa mua tiko kina na Veitabana era vakarurugi ena Tabacakacaka iTaukei ena vuku ni veiporokaramu kei na veivuke e vakarautaka me baleta na tiko vinaka kei na noda maroroi yau na kawa iTaukei me baleti ira na luveda era na qai muri mai.

Vuli ni nodra taqomaki na marama

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Sa dua na icavu ikalawa vou e sa vakanamata kina oqo na Tabacakacaka iTaukei ena kena valuti e dua saraga na leqa lelevu ka sa sikabotea tiko yani na noda vei koro vakaviti kei na noda vei delaniyavu vakaiTaukei ena gauna e daidai.

Oya sa ikoya na kena sagai me valuti na nodra vakalolomataki na noda marama kei ira na luveda goneyalewa ena loma ni noda vei tikotiko.

Era vosa na Minisita ni Tabacakacaka iTaukei, Tovo kei na iYau Vakamareqeti, Hon. Ifereimi Vasu ena kena sagai me tarai cake tale na yavutu ni bula vakavuvale ena nodra maroroi na marama kei ira na luveda ena noda loma ni veitikotiko.

Era vakaraitaka o Mr Vasu ni leqa oqo esa dua dina na leqa bibi baleta ni sa vakayacori sara tiko ga ena noda veivale ena loma ni koro vaka Viti.

Era a vosa tiko na Minisita ena dua na veivosaki ka vakayacori ena kena tovolei me biu vata e dua na i Tuvatuva (National Action Plan) e rawa ni vakamuri me valuti kina na veivakalolomataki oqo.

E kaya o Vasu ni sa kureitaka saraga na noda vei vanua na leqa oqo ni sivia e 60 na pasede na marama iTaukei era lako curuma na veivakaloloma taki ena nodra bula.

E tomana ka kaya ni cakacaka ni veivakalolomataki e tiko e loma ni noda vei vale ka vaka talega e toso tiko ena veivanua kece eda tiko kina, ia ena gauna oqo esa toso

sara yani kina sala ni monalivaliva ka sa vakayagataki sara tu ga ena veisiga ena keda maliwa.

“E dodonu meu vakaraitaka talega eke ni levu duadua tiko na kisi ni nodra vakalolomataki na marama kei ira na gone yalewa mai vei keda saraga na iTaukei ena loma ni noda veitikotiko,” e kaya o Vasu.

“Au kila nio ni duavata kei au ni vakarau oqo ni veivakalolomataki vei na marama kei ira na goneyalewa esega ni noda itovo ka sega ni salavata kei na veika eda dau maroroya ka kilai tani kina na kawa iTaukei,” e tomana o Vasu.

E kaya o Vasu ni dua na vakabauta e dau tiko sa ikoya na kena sa dui wasei tu ga na veitavi eda vakaitavi taki keda kina ka me ra liu tiko ga na turaga ka ra veiqaravi ka varorogo tu ga na marama.

E kaya ni oqo e dua na vuna e dau yaco tiko kina na veivakalolomataki ena noda vei tikotiko.

E kaya talega ni oqo e dua na sala esa dodonu me da muria na iTaukei ena gauna oqo kevaka eda vinakata me da veisautaka na veika era sotava tiko na noda marama kei ira na luveda.

E tomana ka kaya o Vasu ni noda cakacaka vata ena kena vagolei tani mai na cakacaka butobuto oqo esa dua na tikina bibi ena kena vakatoroicaketaki na noda vanua ena veisiga ni mataka.

E vakaraitaka talega ni dina ni cakacaka vata na Tabacacacaka iTaukei kei na so tale na vei Minisitiri kei na vei soqosoqo tale eso esa tiko nai tavi bibi ni Tabacacacaka iTaukei ena kena valuti na veivakalolomataki vei ira na marama kei na luveda.

E ra tomana ka vakavinavinakataka talega na cau levu ni Misitiri ni Marama kei ira na veisoqosoqo tale eso era sa tutaka tiko main a kena sagai na tagutuvi na cakacaka butobuto oqo.

“Eda kaya nida sa Lotu ia eda se vakalolomataki ira tikoga na marama kei ira na luveda”.

Waigaga ni veivakamatenitaki.

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

E sa roboti Viti tu nikua na veitalanoa ni kena sa vakayagataki kei na vakarerevaki ni veika e rawa ni kauta mai na waigaga ni veivakamatenitaki na methamphetamine ena gauna saraga oqo.

E sega ni ka ni veiwali se veitalanotaki tikoga ka sa tiko na noda itavi yadudua na leweiviti ena kena yadravi tiko na loma ni noda vei koro ena waigaga ni veivakamatenitaki oqo.

Ena itekivu ga ni yabaki oqo ea vesu kina e 797 na ioloolo waigaga ni veivakamatenitaki ka tiko na kena isau vakailavo ena \$2 na bilioni na dola oqo e Legalega mai Nadi.

E ratou a tauri kina vakavesu e lewe 13 na noda lewenivanua ka vakabauti ni ratou oka tiko ena kena maroroi kei na kena veikauyaki tiko na waigaga oqo.

Ea vakaraitaka talega na iLiuliu ni Ovisa vakatawa ena noda Matanitu, Juki Fong Chew ni oqo esa qai dua na iwiliwili levu duadua ni waigaga me toboka na ovisa ni oti nodratou vakamura tiko mai eso na itukutuku eratou sa ciqoma rawa tiko.

E vakaraitaka na iVukevuke ni Vunilewa ni Tabacakacaka iTaukei o Josefa Toganivalu ni sa dua na bolebole levu vua na Tabacakacaka iTaukei na kena sagai tiko na viribai ena noda Viti ena vuku ni kena sa sikabotea mai na noda vanua na waigaga ni veivakamatenitaki oqo.

E sa veivakananumi tiko o Toganivalu vei ira na lewe ni yasana o Serua ena dua na vuli ka vakayacori ena koro o Dranikula e Galoa ena vula o Evereli.

E vakaqacotaka o Toganivalu ni sa dodonu me tekivu saraga mai noda vei lomanivale yadua na kena vuki vunautakitiko vei ira na noda dui lewe ni matavuvale ka vakabibi vei ira na luveda, oira na noda inuinui ni mataka. “Sa dodonu me kakua nida vakacauoca na vosa tiko vei ira na noda lewe ni vuvale ena veigauna kece vakabibi ena gauna ni noda lotu vakavuvale mera vakananumi tiko na luveda ena vuku ni veika ena kauta mai na wainimate ni veivakamatenitaki oqo ena noda dui vuvale kei na noda vei koro,” e kaya o Toganivalu.

E tomana talega o Toganivalu ni sa dodonu meda vakaqacotaka tiko na lotu kei na kena bibi ena noda vei vuvale.

E kaya o Toganivalu ni sa dui tu na noda itavi ena noda vei lomanikoro ka lesia mai vei keda na Kalou ena gauna eda sucu mai kina.

“Na Turaga sa nona iTavi me raica na kena cicivaki vaka vinaka na koro ka maroroi vinaka na lewena.

“Kevaka e nomu itutu vakavanua na bati, esa dodonu mo na raica tiko na kena viribai vinaka tiko na koro mai na veika era sa tekivu lako curuma tiko mai oqo na noda vei tikotiko ka vaka vu leqa tiko vei keda,” e kaya o Toganivalu.

E tomana ka kaya ke nomu itutu vakavanua na bete sa dodonu mo tutaka tiko na kena qaravi tiko na lotu ena loma ni noda veikoro.

Na vuli oqo ea cicivaka na Tabacakacaka iTaukei kei na veitabana veisemati tale eso ka ra vunautaka voli na vakarerevaki kei na veikaca e rawa ni kauta mai ena noda bula yadua ka vakakina ena loma ni noda vei koro kei na vei tikotiko.

Era a tiko ena veivosaki siga rua oqo na Turaga ni Yavusa mai na loma ni yasana, o ira na iSoqosoqo vakamarama, Mata ni Tikina kei ira na Turaga ni koro ka vakatalega kina o ira na itabagone.

Esa veivakasalataki tiko na Tabana ni Ovisa meda kakua ni vakayagataka na wainimate oqo baleta na kena revurevu ena dui bula yadua.

E kaya o Turaga ni Ovisa Mesake Waqa ni sa rui vakarerevaki sara na revurevu ni wainimate oqo ka rawa saraga ni vakavuna me kauta tani e dua na bula ni tamata.

E kaya o ACP Waqa ni wainimate ni veikavamatenitaki oqo na Methamphetamine e kauta mai levu sara na leqa ena noda bula baleta ni okoya e dau vakatotolo taka sara na cakacaka ni veitiki ni yagoda e loma kevaka eda taura me vaka na wainimate (pill) se pauta.

E kaya o Waqa ni dau rawa ni vakavuna na totolo ni pamu ni uto, tosoya cake na ivakarau ni tubu ni noda dra, buno wasoma kei na toso cake ni katakata ka so na gauna e dau vakavuna na nuiqawaqawa kei na veivakananau e sega ni macala eso ka dau vakavuna meda vakayacora eso n aka e sga ni dodonu.

E tomana ka kaya ni kilai talega na wainimate gaga oqo ni rawa ni vakavuna saraga na mate ni uto kei na kena mate na nave kei na ua ni yagoda (stroke).

Sa tiko na vakanuinui kei na kerekere ni da maroroya na noda bula ka vaka kina oira na luveda me baleta na noda veisiga vinaka kei Viti ni mataka.

Bose ni Yasana o Cakaudrove

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

E sa gadreva vakabibi na Turaga bale na Tui Cakau, Ratu Naiqama Lalabalavu na kena vakatoroicaketaki na vuli vei ira na gone ena loma ni yasana o Cakaudrove.

Ea vosa tiko na Turaga na Tui Cakau vei ira na lewe ni Bose ni Yasana o Cakaudrove ena kena dolavi na bose ena loma ni koro o Somosomo e Taveuni, ka vakayacori ena Vula o Maji.

E kaya o Rt Naiqama ni sa sau ni taro vinaka ga ena bula dredre eda lako curuma tiko ena gauna oqo sa ikoya na kena tosoi tikoga na noda vulika.

“Me da qarava ena dina na vuli meda vosota tiko na kana vakaca, moce vakaca me rawa kina na vuli vinaka ena veigauna mai muri,” e kaya o Rt Naiqama.”

E tomana ka kaya ni sa toso vinaka tiko na vuli ena loma ni yasana ia sa kena gauna beka me “laveti cake tale mada na vakatagedegede ni vuli,” e tomana o Rt Naiqama.

E kaya nisa dodonu me sara kakavaki sara yani kina vuli torocake na lewe ni yasana o Cakaudrove.

E dua na tikina ka vakatututaka cake vei ira na lewe ni Bose ni Yasana sa ikoya na kena vakabulabulataki tale na bula vakaivakarau vei ira na noda gone.

E kaya o Rt Naiqama nisa dodonu me tekivu yani e loma ni noda veivale yadua na kena vaqacacotaki tiko na bula vakaivakarau.

E tomana talega na nona vosa ka kaya ni sa levu sara na

veimataqali lotu era sa curuma yani na noda vei tikotiko vakavanua.

“Ia sa qai toso cake tikoga na basulawa kei na levu ni butako,” e kaya o Rt Naiqama.

E tomana ka kaya ni sa sikabotea mai noda veikorokoro na wainimate ni veivakamatenitaki ka sa dua na tikina mena raica vakamatau na Bose ni Yasana na kena na yadravi tiko na noda vei koro.

Ia ni qai mai cava na bose ea veitataunaki vei ira na lewe ni Yasana o Cakaudrove e dua na ivakalesilesi levu e liu ena noda Matanitu, o Emitai Boladuadua, ka kerea mera cuqena na vuli ka ra laveta cake kina dua tale nai vakatagedegede.

Ea vosa tiko o Boladuadua ni oti nona sureti me vosa ni vakadre vei ira na lewe ni bose ni mai cava na siga rua ni Bose ni Yasana.

E kaya o Boladuadua ni sa dodonu mera masima ka cina na lewei Cakaudrove ena kena tutaki tiko na vuli ena kena vei tagede kece. E kaya o Boladuadua ni tokona vakalevu na nodra vakatutu na Turaga na Tui Cakau, ena kena vakaukauwa taki na vuli ena loma ni Yasana.

“Au tokona vakalevu na nodra vakatutu na Turaga Bale na Tui Cakau ni vuli esa isau ni taro ena vei leqa eda sotava tiko ena gauna oqo,” e kaya o Boladuadua.

E tomana ka kaya ni sa levu na veika e yaco tu ena noda vanua ena gauna oqo e sa vu tiko mai na kena sega ni cuqeni vinaka na vuli mai vale, ka vaka vuna na nodra sa malele na noda gone ena veika tale eso.

Era marau talega na lewe ni Bose ena kena vakaraitaki vei ira na gagadre ni koronivuli levu na Fiji National University ni sa tiko na lalawa ni kena tosoi yani na vuli e Taveuni.

E ratou a veivakararamataki talega na qasenivuli mai na FNU ena vei mataqali vuli ka ratou dau vakarautaka ka rawa ni ra tomana kina na nodra vuli na lewe ni yasana.

E ratou a sureti na iLiuliu ni Koronivuli o Semesa Karavaki, Professor Unaisi Baba kei iratou na nona ilawalalawa mai vua na Turaga na Tui Cakau, Ratu Naiqama Lalabalavu.

Era a tiko talega ena Bose ni Yasana o Cakaudrove na iLiuliu ni noda Matanitu o Sitiveni Rabuka, Minisita ni Bula o Ratu Atonio Lalabalavu, Minisita ni Qele, Filimoni Vosarogo, Minisita vakatawa ni Veikavakaitaukei, Jese Saukuru, Minista ni Qoliqoli kei na Veikau Kalaveti Ravu.

Bose ni Yasana o Ra
Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

“Sa dodonu meda yadra, kemuni na veiliutaki ena noda koro, qasenivanua kei kemuni na lewenikoro e dodonu meda vadreta na bibi ni vuvale. Na vuvale e yavu tudei ni dua na koro.”

Oqo na vosa ni veitataunaki ea cavuta na iVukevuke ni Minisita ena nodra valenivolavola na Iliuliu ni Matanitu o Hon. Sakiusa Tubuna ena nona dolava na Bose ni Yasana o Ra e Nanukuloa ena siga Lotulevu, 11/4/2024.

“Kevaka eda vakabulabulataka na gauna vakavuvale, mera susugi ka vakavulici na gone ena itovo vakavanua na itovo vakavanua ena vukea vakalevu na noda valuta na waigaga ni veinakamatenitaki kei na vei leqa tale eso,” e kaya o Tubuna.

“Ena sega ni rawa ni qarava taudua na matanitu, me da cakacakavata. Meda vakabulabulataka na ivakarau vinaka ka me rawarawa na veiwaseitaka na dredre eda dui sotava,” e tomana o Tubuna.

E kaya ni vuqa sara na gauna era sa dau guilecavi o ira na luveta ena bose vakoro, ka ra sega ni dau oka ena gauna ni noda vakatulewa.

E tomana ka kaya ni levu na gauna eda taura vakamamada tu ga na nodra na veisosomitaki, ia na sa yaco na gauna me ra veisosomitaki kina edau vakadinadinataki ni vuqa na ka e dodonu mera vakacokotaki kina ni bera ni ra qai veiliutaki e luluqa ka sebera ni taucoko.

“Au sa vakamasuti kemuni na qasenivanua mo ni vakaraitaki vinaka, ni dua na siga era na veisosomitaki na gone era muri tiko mai oqo,” e kaya o Tubuna.

E a tomana na nodra itukutuku vei ira na lewenibose ena nodra uqeti ena kena vakaduri na bisinisi ni kawa iTaukei.

“Nisa rogoca saka beka ni sa mai vakayacori oti saka na Bose Levu Vakaturaga. Edua na ka era duavata kina sa ikoya na noda vueti na iTaukei ena rawaka vakailavo kei na kena bibi ni vaqacacotaki ni bula vakavanua.

“Au ia vakaraita saka ni dua na vanua e vakauqeta tiko na matanitu na noda vakaitavi na iTaukei ena bisinisi, au na via vakavinavinakataka nodatou yasana ena kena sa tekivutaki na sasaga ni vaka vure bisinisi,” e kaya o Tubuna.

E siga dua ga na Bose ni yasana o Ra ka ra soli tukutuku talega kina ni veivakatorocaketaki ena loma ni Yasana na Provincial Administrator, na isoqosoqo ni tabagone, soqosoqo vakamarama kei na kena railesuvi na ituvatuva ni yasana.

Vuku Vanua se Vuku Vakaitaukei

Vakarautaka: Tabacakacaka iTaukei

Na suitu ni inaki e vakarautaka kina na Na Mata na itukutuku qo, me veivakararamataki, vakavulici keda na dau wiliwili, ena veika vakaiTaukei, era a vakayagataka na tukada mai liu sara. Na vula vakaViti, na iwiliwili vakaViti, na ivosavosa vakaViti kei na vatavatairalago se qima, qama.

E vakamacalataki ena veiulutaga qo, na veika era sarava, raica, wilika, ka, vakila na noda qase taumada. Sega ni ra nuitaka na veika vulagi me tukuna vei ira na draki, matanicagi kei na veika tale e so, e tara na nodra bula ena veisiga. Era semati ira ena veika bula, e wapoliti ira, na veikau bula (kau salusalu & kau vuata), na wasawasa, na manumanu vuka kei qele mamaca. Qori na vuna e tiko kina na noda kau, ika kei na manumanu, eda sema kina na kawa iTaukei ina veika bula, se na iyaubula.

Sa nuitaki ni na marautaki, ka vakavure vakasama vakalevu na veika oni na wilika ena Na Mata, ena iulutaga, ni Vuku Vanua se Vuku Vakaitaukei. E nuitaki tale ga, ni da vakasakita na gauna vou, kei na kena iyaragi vovou sa kurusetu tu na Viti nikua, e biu tiko yani na itukutuku qo, me vukei keda, meda nanuma na veika e noda, eda semati kina vakayago, vakayalo, vakavakasama tale ga, ya na veika bula, era wapoliti keda.

1. Na Vula VakaViti ena vula tolu sa oti; (Feverueri, Maji & Evereli)

VULA ISEVU (via vei donui kei na Feperueri)

Tudonu na iribuli – ni sa kala, sa matua na uvi. Keli na uvi taumada, seu vakavanua. Tara na lololo (valevale). Se vula tiko ni vuata, dreu na wi kei na dawa, matua na ivi, yaca me koko se sikiviro.

Mai wai, sa oti na nuqa kei na ki, kena isosomi ena malevu na voro - vaka na kilalai.

VULA IKELIKELI (via veidonui kei na Maji)

Tau bi na uca, na wainigasau. Lutu na yaseyase.

Keli tiko na uvi, vakabibi na uvibalavu. Tei na kumala me vakalewe. Se qai se tiko na gasau, se bera na duruka. Matua na ivi, na vutu, e so na mataqali uto.

Keli na qaranikacau (lagio) me tavu. Era kumukumuni na dilio mera vakarau vuka. Sa tu tale na bicitoka (kawakawasā).

Daba na mana, matua na kuka, qari. Drava na waitui, uro na ika, ca totolo.

VULA IGASAU (via veidonui kei na Epereli)

Tau tiko ga na uca, dua na uca bi na wainiduruka.

E vanua, se keli na uvi, vakabibi na uvi balavu. Matua e so na mataqali uto, dreu na moli, bau kina na molikana. Cucula na vuata, kainaki ni cula na gasau. Matua na dilo, gauna ni veidilo. Veitauvi na cika. Era vuka na dilio mera lesu tale i nodra vanua. Lala na kai ni waidranu.

Mai wai, se daba na mana, matua na qari, kuka. Drava tiko na waitui, levu ga na salala kei na tugadra (yātule).

2. Na Vula VakaViti ena vula tolu vou qo; (Me, Jiune & Jiulai)

VULA IDOI (via vei donui kei na Me)

Sa via oti mai na draki ca, lailai tale ga na namu kei na lago. Tau e dua na uca bi, na ivakabona ni duruka, se

kina na duruka kei na vico. E vanua, se keli tiko na uvi, vakabibi na yabaki levu (uvileka), tekivu na werewere, tei na uvi taumada. Dreu tiko ga na moli, oti na duruka. Caka na kaile gaga me revereve - kakana ni yabaki. Se na senikau ni vula o Me - na vula o mē (makarita, senikāloni).

Mai wai, drava tiko ga, levu ga na daniva, salala, sarā - gauna ni qolilawa.

VULA IWEREWERE (via veidonui kei na Jiune)

E vanua, vula ni werewere, oti na kelikeli, tei tiko na uvi taumada. Matua na kawai, keli. Se tiko ga na duruka kei na vico. Uro na ugavule, bulubulu ena nuku me kua ni icoi ni kawai.

Mai wai, qolilawa - gauna ni daniva, sarā. Sa kune na tovuto.

VULA ICUKICUKI (via veidonui kei na Julai)

E vanua, tei tiko na uvi taumada, carubi na werewere kei na cukicuki. Keli na kumala.

Tekivu sē e so na kau, mevaka na drala, vasili.

Mai wai, sa gauna ni kuita, kune vakalevu na tovuto. Vakalaveni na kasala (kerakera), senikawakawa. Qolivi na daniva, ose, matu.

3. iWiliwili VakaViti:

Tini na Toa – Dua na Soga

Kena ivakamacala:

Ena dua na kena ivakamacala e tukuni vaqo ni gauna e liu ra dau vakayagataka na qase na draunisoga me delanivale. Qo e dua na mataqali vunika vaka na vuni niu. Dau beti yadudua na drauna, tali; ni tali oti qai biu me delanivale, sa qai dau savu tu yani na vusona me laurai tu. Ni dau liwa mai na cagi qai dau cagicagina na

vusona, nida raica yani e vaka sara tu ga na vutini toa. O koya gona qo e qai yavutaki mai kina na noda iwiliwili vakaviti qo ni tini na toa dua na soga. (ivakamacala: Inise Koroi)

4. iVosavosa VakaViti

Vakaiubi na lua ni madrai:

Tovolei me vunitaki na ka dina.

Qo e dua na mataqali kakana vakaviti e dau caka ena gauna e liu ka yacana na madrainiviti, dau yacana e liu na madrai ga. Voci se koi na kakanadina, vb uto, vudi, ivi, tavioka, sobu ena kena davuke se na qara me maroroi kina qai conaki ena draudrau me vakavula qai bulagi, oti keli mai, vakaniu, kovu, qai saqa se vavi; dau isasabai ni dausiga se ivalu, se ivaqa ni soko balavu; kena mataqali: bila, madraivudi, sikiviro;

O koya gona ni ubi vinaka na davuke ni madrai ena sega ni kauta tani na iboi ni madrai me vaka na iboi ni bila, qai kau mai kina na ivosavosa qo Vakaiubi na lua ni madrai.

5. Na Vatavatairalago:

Qima, Qama

Tukutuku sa lamata

E walu na tabaqu, e levu na sucuqu; au sega ni vuka, ia au qalo ga.

Na cava o au?

Kena isau: Na kuita.

Na kuita kuita 1 n m ika ni waitui vaqalona, sega na varina se buina; o koya na ligana e walu, e so e dau vakatokā toka me ligana, se qalona; na sucuna e dua tale tiko na yacana ka dau cavuti tale ga me somuna, e levu tiko na somuna. Io o koya e sega ni vuka, e qalo, qalo toka ga ena ligana.

NA MATA UNIT

Vale Ni Volavola Ni Tabacakacaka iTaukei
Vale Ni Matabose Ni Lavo Maroroi Ni Taukei
87 Queen Elizabeth Drive, Nasese
Talevoni: 7730 909 | Fax: 3305 115
Email: tab@govnet.gov.fj
Veilawa: www.itaukeiaffairsboard.com

iTaukei Affairs Board Na Mata Unit